

ЩОДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ПРАВА НА ПСИХІЧНУ НЕДОТОРКАНІСТЬ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ

ON THE ISSUE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN FREEDOM OF SPEECH AND THE RIGHT TO MENTAL INTEGRITY IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL PERSONAL RIGHTS

Ібрагімов Д.М., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0005-4904-6805

Стойнов П.С., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0007-2206-9833

Стаття присвячена критичному науково-правовому аналізу проблеми співвідношення двох фундаментальних конституційних прав: права на свободу вираження поглядів (ст. 34 Конституції України) та права на особисту, зокрема психічну, недоторканність (ст. 29 Конституції України), особливо в контексті сучасного реформування цивільного законодавства. Автори виходять з того, що конституційні права і свободи є наріжним каменем правового статусу особи, а ефективність їх реалізації залежить від дієвості правових механізмів їх забезпечення. Традиційне тлумачення особистої недоторканності переважно у фізичному та процесуальному сенсі вже не відповідає сучасним викликам, що обумовлює необхідність її розгляду як комплексного синкретичного права, яке включає, окрім фізичної, також психічну та моральну недоторканність. Актуальність дослідження посилюється через поширення способів впливу на психіку людини та законодавчу ініціативу щодо доповнення Цивільного кодексу України (ЦКУ) статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)».

Проведений аналіз виявив суттєву правову колізію та ризики, закладені у пропонованій редакції ст. 289-2 ЦКУ. Зокрема, надмірно широке і оціночне формулювання про заборону «будь-якого... емоційного... втручання у психіку» визнається таким, що не відповідає принципу правової визначеності та створює фундаментальні загрози для свободи слова. Обґрунтовується, що будь-який об'єкт інтелектуальної власності, включаючи журналістські розслідування, політичну сатиру чи репортажі, що викликають емоційну реакцію (обурення, шок, співчуття), може бути неправомірно трактований як «емоційне втручання» або «тиск». Це призводить до виникнення «ефекту охолодження» (chilling effect), сприяє самоцензурі медіа та створює ідеальні умови для SLAPP-позовів як інструменту тиску на критичну журналістику. Автор підкреслює, що таке розмите обмеження свободи слова не проходить трискладовий тест Європейського суду з прав людини, необхідний для визнання обмеження законним та пропорційним у демократичному суспільстві. Критиці також піддається включення до кодифікованого акта переліку технологій (наприклад, «25 кадр»), наукова ефективність яких не була доведена.

У підсумкових висновках запропоновано два шляхи вирішення існуючої колізії. Перший, компромісний, передбачає збереження спеціальної норми за умови її радикальної конкретизації: зміщення акценту із суб'єктивних «емоцій» на об'єктивні критерії примусового або прихованого втручання та запровадження чіткого медійного імунітету для законної журналістської, творчої та наукової діяльності. Другий, системний шлях, пропонує закріплення загального принципу недоторканності у ЦКУ, а фокус захисту від реальних небезпечних загроз перенести у сфери кримінального чи адміністративного права, де порушення фіксується на підставі наукової доведеності та об'єктивної шкоди. Загальний висновок статті підкреслює, що лише ретельно виражене та чітке законодавче формулювання здатне забезпечити дієвий захист психічної автономії без перетворення на замасковану форму цензури та обмеження конституційного права на свободу слова.

Ключові слова: психічна недоторканність, свобода слова, Конституція, Цивільний кодекс, ЄСПЛ, законопроект №14057.

The article is devoted to a critical scientific and legal analysis of the problem of the correlation of two fundamental constitutional rights: the right to freedom of expression (Article 34 of the Constitution of Ukraine) and the right to personal, in particular mental, integrity (Article 29 of the Constitution of Ukraine), especially in the context of modern reform of civil legislation. The authors proceed from the fact that constitutional rights and freedoms are the cornerstone of the legal status of a person, and the effectiveness of their implementation depends on the effectiveness of legal mechanisms for their provision. The traditional interpretation of personal integrity, mainly in the physical and procedural sense, no longer meets modern challenges, which necessitates its consideration as a complex syncretic right, which includes, in addition to physical, also mental and moral integrity. The relevance of the study is enhanced by the spread of methods of influencing the human psyche and the legislative initiative to supplement the Civil Code of Ukraine (CCU) with Article 289-2 «The Right to Mental Integrity (Psychological Autonomy)».

The analysis revealed a significant legal conflict and risks inherent in the proposed wording of Art. 289-2 of the CCU. In particular, the excessively broad and evaluative wording on the prohibition of "any... emotional... interference with the psyche" is recognized as not meeting the principle of legal certainty and creates fundamental threats to freedom of speech. It is argued that any object of intellectual property, including journalistic investigations, political satire or reports that evoke an emotional reaction (indignation, shock, sympathy), can be improperly interpreted as "emotional interference" or "pressure". This leads to the emergence of a "chilling effect", promotes self-censorship of the media and creates ideal conditions for SLAPP lawsuits as a tool for pressure on critical journalism. The author emphasizes that such a vague restriction on freedom of speech does not pass the three-part test of the European Court of Human Rights, necessary for recognizing the restriction as lawful and proportional in a democratic society. The inclusion in the codified act of a list of technologies (for example, «25 frames»), the scientific effectiveness of which has not been proven, is also subject to criticism. The final conclusions propose two ways to resolve the existing conflict. The first, a compromise, involves preserving the special norm on the condition of its radical concretization: shifting the emphasis from subjective «emotions» to objective criteria of forced or covert intervention and introducing clear media immunity for legitimate journalistic, creative and scientific activities. The second, a systemic path, proposes consolidating the general principle of inviolability in the Civil Code of Ukraine, and transferring the focus of protection from real dangerous threats to the spheres of criminal or administrative law, where the violation is recorded on the basis of scientific evidence and objective harm. The general conclusion of the article emphasizes that only carefully considered and clear legislative formulation is able to ensure effective protection of mental autonomy without turning it into a disguised form of censorship and restricting the constitutional right to freedom of speech.

Key words: mental integrity, freedom of speech, Constitution, Civil Code, ECHR, draft law No. 14057.

Конституційні права та свободи людини є необхідними для існування та розвитку особи, адже є невід'ємними, загальними та рівними для кожного правовими можливостями. Їх ефективність та дієвість забезпечується державою за допомогою відповідних правових механізмів, що окреслюють сферу автономного існування індивіда.

Як інститут конституційного права, права та свободи людини – це система базових норм і принципів, які відображені на конституційному і законодавчому рівні, регулюють та охороняють взаємини держави й особистості, правовий статус людини з метою визначення її місця, реалізації та гарантування її прав у відносинах з державою, спільнотами та окремими людьми в процесі задоволення їх потреб та інтересів. Абсолютно природно, що права і свободи людини посідають одне з найважливіших місць у всіх нових конституціях [1, с. 12].

Конституційний Суд України неодноразово визначав конституційні права та свободи як фундаментальну основу існування та розвитку Українського народу. Враховуючи вищевикладене, важливим обов'язком держави є створення належних та ефективних організаційно-правових механізмів, що можуть забезпечити їх реалізацію, оскільки відсутність таких механізмів позбавляють конституційні права і свободи їх змістовного наповнення та призводять до їх декларативного закріплення [2].

Поряд з викладеним, одне з визначних місць серед закріплених у Конституції України прав та свобод належить праву на свободу та особисту недоторканність.

Вищезазначене право закріплене у ст. 29 Конституції України, згідно з якою кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Натомість необхідно зазначити, що ст. 29 Конституції України не містить визначення поняття особистої недоторканності, проте передбачає гарантії індивіда щодо арешту та тримання під вартою: ніхто не може бути взятий під варту чи заарештований окрім як на підставі вмотивованого рішення суду та тільки на підставі закону; обґрунтованість тимчасового заходу щодо тримання особи під вартою має бути перевірена судом; особа має бути повідомлена про підстави затримання чи арешту, а також про її права тощо.

Враховуючи вищевикладене, внаслідок формального тлумачення ст. 29 Конституції України можливо дійти до помилкового висновку про те, що конституційне право людини на особисту недоторканність передбачає виключно права на її фізичну недоторканність.

Із вказаною думкою навряд чи можливо погодитися. Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що гарантовані Конституцією України права і свободи людини не зведено лише до тих, що містяться в тексті Основного Закону України [3].

Традиційно в українській правовій доктрині стаття 29 Конституції України, яка гарантує кожному право на свободу та особисту недоторканність, тлумачилася переважно у «фізичному» та «процесуальному» сенсі. Вона розглядалася насамперед як захист від свавільного арешту, затримання чи іншого позбавлення фізичної свободи, що корелює зі статтею 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Однак щодо сучасного праворозуміння необхідно виходити з того, що «особиста недоторканність» є значно ширшим за поняття «свобода». Якщо свобода – це насамперед можливість діяти, обирати поведінку та пересуватися, то недоторканність – це гарантована державою захищеність особи від будь-якого зовнішнього втручання.

Саме тому сучасна правова доктрина, все частіше розглядає особисту недоторканність як комплексне, синкретичне право. Як зазначають І. Є. Фабер, Л. А. Григорян, Ю. А. Олійник та інші, воно включає в себе триаду правомочностей: фізичну, психічну та моральну недоторканність.

Переконані, що категорія «недоторканність» необхідно тлумачити як певний стан збереження цілісності, захищеності від будь-якого зовнішнього посягання.

Як наслідок, цілком обґрунтованою у правовій доктрині є думка щодо того, що недоторканність особи полягає в захисті її не тільки від незаконних та необґрунтованих арештів і затримань, але й взагалі від усіляких неправомірних посягань [4, с. 173].

Л. В. Красицька зазначає, що зміст цієї засади складає заборона посягання на людину загалом, незалежно від форми впливу, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством, або коли можливість посягання випливає із обставин і здійснюється в інтересах самої особи [5, с. 131].

За таких умов у складі немайнового права людини на особисту недоторканність, окрім фізичної складової, необхідним є виділення такого сутнісного елементу як право на психічну недоторканність.

Право на психічну недоторканність – право людини на забезпечення недоторканості природного протікання психічних (інтелектуальних, вольових та емоційних) процесів від негативних протиправних впливів з боку інших осіб [6].

Актуальність необхідності забезпечення права на психічну недоторканність пов'язане із поширенням у сучасному світі способів впливу на психіку людини. Зокрема, серед способів впливу на людську психіку та порушення її недоторканості можливо виокремити застосування гіпнозу, методики 25-го кадру, низькочастотні звуки та використання інших засобів інструментальної діагностики емоційної напруги.

Враховуючи вищевикладене, цілком обґрунтованим є віднесення психіки людини до сфери високого ризику порушення прав.

Поряд з викладеним, право людини на психічну недоторканність може вступати у конфлікт із правом на вільне вираження поглядів та переконань.

Стаття 34 Конституції України передбачає право кожної людини на свободу вираження свої поглядів, переконань, слова та думки. Вказана стаття також гарантує право на вільне збирання, зберігання та поширення інформації в будь-якій формі.

Право на свободу вираження поглядів є однією із головних основ демократії та створює необхідні умови для реалізації низки інших прав та свобод. Натомість реалізація даного права не є абсолютним.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що обмеження даного права без дотримання принципу пропорційності та легітимної мети є недопустимим, оскільки обов'язок держави із забезпечення реалізації даного права стосується не тільки «інформації» або «ідей», які сприймаються позитивно або вважаються нешкідливими чи незначними, а й тих, що ображають, шокують чи турбують. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та широти поглядів, без яких не існує демократичного суспільства [7].

Натомість цілком обґрунтованим є обмеження права на свободу вираження поглядів в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, захисту здоров'я і моралі, для захисту репутації або прав інших осіб тощо.

Щодо обмеження свободи вираження поглядів в інтересах інших осіб Європейський суд з прав людини не виключає можливості того, що певні категорії, зокрема образливі висловлювання які мають на меті виключно приниження особи, можуть виходити за межі захисту даного права. Однак лише ретельне вивчення обставин, за яких вживаються образливі, нецензурні або агресивні слова, дозволяє провести чітке розмежування між шокуючими та образливими висловлюваннями, що підпада-

ють під захист статті 10 Конвенції, і висловлюваннями, що є грубим наклепом – коли єдиною метою образливого висловлювання є приниження особи [8].

Поряд з викладеним не викликає сумнів, що будь-яке образливе висловлення здійснює психологічний вплив на особу, завдає душевних хвилювань та є певним «емоційним втручанням» у автономну сферу її психіки.

Таким чином, не досягаючи рівня грубого наклепу, певне висловлювання може підпадати під захист держави як форма реалізації особи права на свободу вираження поглядів, але одночасно з цим становити порушення психологічної недоторканості індивіда. Дане питання набуває практичного значення в умовах оновлення Цивільного кодексу України [11], а саме, в частині доповнення його статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)» та ризиків для реалізації особою права на свободу вираження поглядів пов'язаних із формулюванням даної норми.

Законодавча ініціатива щодо доповнення Цивільного кодексу України статтею 289-2 «Право на психічну недоторканність (психічну автономію)» не створює нове право з нічого, а радше є спробою деталізувати та адаптувати до нових технологічних викликів ті фундаментальні гарантії, що вже існують у правовій системі України.

Джерело цього права є комплексним і впливає щонайменше з трьох базових конституційних положень: поваги до людської гідності (ст. 28), права на особисту недоторканність (ст. 29) та права на приватність (ст. 32).

Намір законодавця захистити людину від новітніх форм маніпуляцій свідомістю є прогресивним. Проблема, однак, криється у фінальному, всеохоплюючому формулюванні частини другої запропонованої статті: «...а також будь-який інший спосіб медичного, психічного, психологічного, психофізіологічного, емоційного, духовного та іншого втручання у психіку фізичної особи...». Саме ця фраза, а також сумнівний перелік технологій, створюють фундаментальні ризики для реалізації особи права на свободу слова.

Введення в цивільне законодавство настільки широкої та оціночної категорії, як «емоційне втручання», є класичним прикладом норми, що створює небезпечні ризики надмірно широкого тлумачення. Це формулювання прямо суперечить базовому принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), а саме – принципу правової визначеності.

Закон має бути чітким та послідовним, аби особа мала можливість зрозуміти, які її дії призведуть до відповідальності.

Натомість запропонована редакція статті 289-2 Цивільного кодексу України є абсолютно непередбачуваною.

Якщо сприймати текст законопроекту буквально, то під визначення «психічного, психологічного або емоційного втручання» потрапляє будь-який об'єкт інтелектуальної власності, адже він неминуче викликає емоційну реакцію, а отже – впливає на психіку. З цієї точки зору навіть алгоритми побудови рекомендації у мережі інтернет є формою психологічного маніпулювання увагою, а отже – й порушенням психологічної недоторканності особи.

На цю небезпечну нечіткість звернуло увагу і Головне науково-експертне управління Верховної Ради України. У своєму висновку експерти розкритикували норму, зазначивши, що перелік методів психічного впливу у частині 2 статті 289-2 є надмірною деталізацією, яка не властива для кодексу.

Окремої критики заслуговує перелік технологій, запропонований авторами законопроекту («25 кадр», підпорогові сигнали, ультразвук, бінуральні біти). Як слушно зазначають експерти Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, така надмірна деталізація має міститися в спеціальних законах, а не у кодифікованому акті. Цивільний кодекс має визна-

чати загальні принципи, а не перелік технологій, інакше норма ризикує перетворитися на анахронізм [9].

Більше того, багато з перелічених технологій давно досліджені, але жодна міжнародна наукова інституція не довела їхню ефективність як засобів впливу на підсвідомість. Наприклад, ще у 1958 році Американська психологічна асоціація, досліджуючи сумнозвільний ефект «25 кадру», дійшла висновку, що даний метод не є дієвим, і офіційно спростувала його ефективність [10].

Таким чином, законодавець пропонує запровадити юридичну відповідальність за те, що науковцями досліджувалось, але не було визнано реальною загрозою, що зовсім не схоже на захист прав людини, а є «страхом перед технологіями, піднятий до рівня закону» [12].

Ключова проблема законопроекту полягає й у можливих ризиках, що стосуються журналістики як явища: медіа не є стерильним реєстратором фактів, їхня конституційна роль «сторожового пса демократії» полягає не лише в інформуванні, але й у приверненні уваги до суспільно значущих проблем та у викликанні емоційної реакції.

Свобода слова захищає не лише зміст, але і форму інформації. Застосування статті 289-2 у її широкому тлумаченні ставить під загрозу реалізацію особою права на вільне вираження переконань, адже будь-який відеоматеріал чи журналістський сюжет, що викликають бурхливі емоції, можуть трактуватись як «втручання» чи «тиск». Наприклад, такими можуть бути розцінені журналістські розслідування, метою яких є викликати у суспільства обурення корупційними діями, а у фігуранта – «емоційний стрес».

Якщо такий стрес буде тлумачитися як «втручання у психіку», будь-яке розслідування можна буде зупинити позовом. Репортажі з місць трагедій, які покликані шокувати та викликати співчуття, неминуче завдаючи емоційного дискомфорту, або ж політична сатира та критика, яка висміює об'єкт, що формально є «негативним емоційним впливом». Створюється парадокс: чим якісніше журналіст виконує свою роботу (викликає емоції), тим вищий ризик притягнення його до відповідальності.

Найбільша небезпека нової норми – у створенні «ефекту охолодження» (chilling effect). Знаючи про існування розмиті норми, редакції вдаватимуться до самоцензури, щоб убезпечити себе від позовів. Існує ризик, що ініціатива має «прихований зміст», який полягає у контролі медіа і новій формі цензури. Норма відкриває «хвіртку для зловживань з боку влади або судів», які можуть визнати «психічним впливом» будь-які критичні висловлювання. Це перетворюється на замасковану форму обмеження свободи слова, що прямо суперечить як Конституції України, так і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ця норма може стати ідеальним інструментом для SLAPP-позовів (стратегічних позовів проти громадської участі), де корумпований чиновник зможе виснажувати медіа судовою тяганиною, стверджуючи про «втручання в його емоційний стан».

Запропонована колізія між правом на «психічну недоторканність» та свободою слова не є унікальною. Однак європейські інституції напружували чіткі стандарти для вирішення таких конфліктів.

Виходячи з практики ЄСПЛ, будь-яке обмеження свободи слова (стаття 10 ЄКПЛ) має проходити трискладовий тест: бути «встановленим законом», переслідувати «легітимну мету» та бути «необхідним у демократичному суспільстві».

І тут ми наштовхуємось на проблему «якості закону», адже формулювання «будь-який... емоційний... спосіб» є настільки розмитим, що воно не відповідає критерію «встановлено законом». Окрім цього наявна проблема «необхідності в демократичному суспільстві». Запропоноване обмеження вочевидь не проходить тест на пропорційність.

Отже, на основі вищевикладеного можна стверджувати, що чинна редакція статті 289-2 попри закладену мету захисту психічної недоторканості, створює суттєві правові ризики та характеризується оціночними судженнями та невизначеністю.

На підставі цього вбачаються два принципово різні шляхи вдосконалення законодавства.

Перший шлях є більш компромісним варіантом, який полягає у збереженні спеціальної норми за умови її внесення змін до неї: по-перше, необхідним є конкретизувати об'єкт захисту, тобто потрібно змістити акцент із суб'єктивних та оціночних «емоцій» на об'єктивні критерії примусу та «використання технологій», орієнтовані на передовий досвід. Таким чином стаття повинна визначати право на психічну недоторканість як захист свідомості, волі та когнітивних процесів від «примусового або прихованого (без інформованої згоди) втручання у психіку з використанням спеціальних методів впливу».

По-друге, необхідно запровадити медійний імунітет, адже для захисту демократичної ролі медіа та реалізації

презумпції їх добросовісності, статтю слід доповнити положенням (наприклад, ч.4), яке прямо виключає з-під її дії поширення інформації «в межах законної журналістської, творчої наукової та релігійної діяльності». Це унеможливить використання статті для тиску на медіа через скарги на підставі «емоційного дискомфорту».

Другий шлях є більш системним і передбачає часткову відмову від деталізованої статті 289-2 у Цивільному кодексі. Натомість пропонується закріпити це право у більш загальній, лаконічній та зрозумілій редакції, що фіксує сам принцип недоторканості, але не переобтяжена описом конкретних методів втручання.

При такому підході фокус захисту психіки від новітніх загроз має бути перенесений з цивільного права у ті сфери, де фіксація порушення базується на критеріях об'єктивної шкоди та наукової доведеності (наприклад кримінальне чи адміністративне право). Такий розподіл дозволить, з одного боку, уникнути колізій із свободою слова, а з іншого, забезпечити дієвий, а не декларативний захист особи від реального небезпечного втручання у її когнітивні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фокіна М.О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2016. 20 с
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення: 10.11.2025)
3. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло)
4. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини : загальнотеоретичне дослідження : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
5. Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : монографія. Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2002. 164 с.
6. Храмцов О.М. Щодо психічної недоторканості як об'єкта кримінально-правової охорони [Електронний ресурс] / О.М. Храмцов // Матеріали Норвезько-української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках, (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/dcf40cd0-338c-4a77-8481-7c0e4ba99b97> (дата звернення: 10.11.2025)
7. Рішення ЄСПЛ від 7 грудня 1976 року у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» (Handyside v United Kingdom), заява № 5493/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57499%22%7D> (дата звернення: 10.11.2025)
8. Рішення ЄСПЛ від 27 серпня 2024 року у справі «Грачя Арутюнян проти Вірменії» (HRACHYA HARUTYUNYAN v. ARMENIA), заява № 15028/16. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-225761%22%7D> (дата звернення: 10.11.2025)
9. Науково-експертний висновок до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої» (реєстр. № 14057 від 21.09.2025). Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3111896> (дата звернення: 10.11.2025)
10. McConnell J. V., Cutler R. L., McNeil E. B. Subliminal stimulation: An overview. American Psychologist. 1958. Vol. 13(5). P. 229–242. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1959-07457-001> (дата звернення: 10.11.2025)
11. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої : проект Закону України від 21.09.2025 № 14057. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3094225> (дата звернення: 10.11.2025).
12. Стойнов П. Чи може захист від 25-го кадру стати інструментом цензури. Інститут масової інформації. URL: <https://imi.org.ua/blogs/pravo-na-psyhologichnu-nedotorkannist-yak-potentsijna-forma-tysku-na-media> (дата звернення: 10.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
Дата публікації: 30.12.2025